

УДК 94:37.018.3:314.422.2-053.3(477.64-2)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-19>

Шугальова Інна,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу дослідження Голодомору та штучних масових голодів,
Національний музей Голодомору-геноциду,
shug_im@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-2397-0611

НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ В ЗАКЛАДАХ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ УСРР У РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

У статті аналізуються прецеденти насильства над дітьми, які застосовувалися представниками виховного, педагогічного складу закладів соціального виховання в роки Голодомору 1932–1933 рр. Тотальним насильством, організованим сталінським режимом, виступав голод. Одночасно в радянських закладах виховання й навчання, нарівні з голодом застосовувалися фізичне насилля, аб'юз, булінг, гарасмент.

Метою статті є визначення та характеристика типів насильства, які нарівні із голодом практикувалися працівниками державних закладів соціального виховання УСРР щодо дітей у роки Голодомору-геноциду.

У роки Голодомору-геноциду насильство над дітьми стало неспростовним фактом. Більшість дітей, яким вдалося вижити під час Голодомору, пройшли крізь горнило фізичного й морального насильства та пресингу. У радянських закладах соціального виховання фіксувалася чітка градація дітей за ідеологічними критеріями: піонери знущалися над дітьми неолгошників, цькуючи й ображаючи їх; педагоги-партійці вдавалися до порушень етики та моралі, принижуючи та навіть шмагаючи учнів. Іноді випадки застосування фізичної сили до дітей ставали настільки регулярними, що привертати увагу районних та обласних керівників освітянською справою. Проте відмітимо красномовний факт: за умови належності представників виховного та педагогічного складу закладів соціального виховання до партійно-комсомольського складу КП(б)У, їм вдалося уникати серйозних покарань за знущання над дітьми; зазвичай вище керівництво обмежувалося доганою або переведенням на роботу до іншого закладу. Характеризуючи типи насильства, що відбувалися в радянських закладах соціального виховання, ми навели лише окремі прецеденти булінгу, аб'юзу, фізичного, гендерного та сексуального насилля. Проте факти знущання над дітьми, випадки фізичного і психологічного насилля, пресингу ставали буденними моделями поведінки педагогічного-виховного складу закладів. Ба більше, вони трансформувалися у сталу практику, яка укорінилася в радянській системі виховання. Згодом це призвело до формування у дітей, які виховувалися в комуністичних сиротинцях, комплексу проблем, що поєднував постгеноцидний синдром, міжпоколінну травму, деструктивно-конформістську модель поведінки особистості в соціумі. Усе це в підсумку унеможливило гармонійний розвиток дітей, а отже, вплинуло на ментальне здоров'я нації.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, діти, насильство, знущання, пресинг.

Нині в умовах громадянського суспільства, де домінують європейські цінності, одним із пріоритетних напрямів гармонійного виховання є культивування поваги до дитини як до особистості як у мікроколективі (родині, дошкільному, шкільному, позанавчальному колективі), так і в суспільстві взагалі. Утім, в українському соціальному просторі такі теми, як булінг (знущання, цькування), гарасмент (форма дискримінації, що проявляється в настирливій фізичній або словесній поведінці, що призводить до приниження людини, зневаги її моральних принципів)¹, насильство над дітьми тривалий час перебували на маргінесі: про це не прийнято було говорити прилюдно, а жертви зазнавали негласного осуду й перебували у психоемоційній ізоляції. Таку поведінкову патологію українці отримали у спадщину з СРСР, де десятиліттями культивувалися зневага до особистості, індивідуалізму, інклюзивності й нав'язливо пропагу-

¹ Харасмент – що це? Як його розпізнати і вберегтися? *Талант*. 2024. URL: <https://shop.talantbooks.com.ua/kharasment-shcho-tse-yak-yogo-rozpoznati-i-vberegtisya/>.

вався культ «радянської людини», яку позбавили емоцій, культури, мови, історії і яка була покірною маріонеткою у руках представників тоталітарного режиму. Такого роду ставлення до людей взагалі та дітей зокрема нав'язувалося з дитинства. Хоча в педагогічно-виховних моделях європейських країн початку ХХ ст. і простежувалися тенденції до застосування фізичного впливу у вихованні дітей, проте вже з першої чверті ХХ ст. такого роду методи вважалися застарілими й провідні світові педагоги переходили на позиції дитиноцентризму та гуманістичної педагогіки.

Тема насильства над дітьми в роки Голодомору не мала спеціального вивчення науковцями. Окремі аспекти насилля влади над дітьми оприлюднено в контексті гендерних студій О. Кісь (Кісь О., 2010, с. 171–191), збірок есе Т. Вронської (Вронська Т., 2013), В. Малько (Малько В., 2018) та В. Огієнка (Огієнко В., 2024). Разом із тим голодоморознавці приділяли достатньо уваги питанню індоктринації дитинства (Маркова С., 2021; Рева І., 2019), що підкреслює актуальність вивчення психоемоційного та фізичного пресингу щодо дітей, оскільки це впливало на їх подальшу долю та визначало ставлення до себе й оточуючих у родині, колективі, суспільстві.

Метою статті є визначення та характеристика типів насильства, які нарівні з голодом практикувалися працівниками державних закладів соціального виховання УСРР щодо дітей у роки Голодомору-геноциду.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відбувалося завершення процесу формування ментально-психологічного типу «нової людини», для якої притаманна низька оцінка значущості людського життя, загальний дух високої мобілізаційної готовності, категоричність, ненависть до людей, яким приклеїли ярлик ворога, усі ці риси поєднувалися з невисоким освітнім рівнем. «Нова людина», про яку так багато говорили комуністи, набула ряд нових рис (про які майже не згадували): це пасивність, фаталізм, безпідставна ілюзорна віра у міфічне світле майбутнє і соціальну рівність і колективізм, беззастережна відданість вождю та владі, здатність терпіти труднощі, пристосовуватися, виживати. Штучне утворення під іменем «нова людина» було поширене радше у великих індустріальних містах, особливо в РСФРР. У селах (а більшість населення України становили саме селяни) тяжіння до традиційної системи виховання й освіти в цей час усе ще зберігалось. У розпал Голодомору в суспільному дискурсі ширився ще один вислів – «колишні люди» (автором словосполучення виступив М. Горький, який написав однойменну новелу «Бывшие люди»). Під час доповіді «Підсумки першої п'ятирічки» Сталін акцентував увагу на дефініції «колишні», наголошуючи, що українські селяни (а отже, і їх діти) є не людьми, а колишніми людьми, ворогами, до яких слід ставитися ще більш жорстоко. Отже, як влучно зауважив сучасний український дослідник В. Єрмоленко, комуністичний режим застосував до українців расистське розмежування на «справжніх» («нових людей») і «колишніх» людей (Єрмоленко В., 2022, с. 404). Напередодні Голодомору, з початком колективізації та розкуркулення, влада, продовжуючи попередню політику аб'юзу «колишніх людей», змістила акцент на цькування дітей батьків, що не вступили до колгоспу. Особливо це було відчутно у шкільному середовищі. При цьому політичний фактор був знаковим вододілом між так званими ворогами та власне більшовицькими пропагандистами. Дитяча політизована прокомуністична організація – піонерія – стала інструментом у руках комуністів для реалізації концепту «нової людини». У піонерській пресі активно оспівувався образ юного «героя», що фізично працював у полі, гнівно критикував прихильників церкви та всіляко протистояв так званим кулакам (особливо популярним був вчинок Павліка Морозова). У свідомість піонерів вкорінювалися ідеї щодо необхідності цькування однолітків за класовими принципами. Діти неколгоспників зазвичай піддавалися загальному булінгу й аб'юзу як з боку однолітків-піонерів, так і з боку педагогів. Свідок Голодомору П. Гребець, уродженець Сумщини, згадував, що під час його навчання у школі в Софіївці після уроків дітям давали по мисці затірки. Проте цей харч передбачався лише для дітей колгоспників. Діти одноосібників мали стояти в кутку. Їх

примушували дивитися на «щасливих колгоспників». Останні ж з притаманною дітям жорстокістю образливо називали своїх однолітків, дітей одноосібників «індусами» і кепкували з них: мовляв, добра затірка, а ви «дурні» в колгосп не йдете². Є. Даллас, яка також у роки Голодомору відвідувала школу, у своєму інтерв'ю оповідала, що до закладу, де вона навчалася, ходили діти комуністів, які, довідавшись, що у класі були діти з родин розкуркулених селян, починали їх бити та штовхати. Є. Даллас згадувала: «Коли ми (діти розкуркулених селян. – *Авт.*) намагалися захиститися, до нас ставилися ще гірше, в усякому разі так поводитися зі мною. Це тривало доти, поки я не навчилася хапати їх за руки і крутити їм пальці. Тоді вони лишили мене в спокої, і я зрозуміла, що сама можу боронитися...» (Даллас Є., 2011, с. 31).

У школах процес індоктринації відбувався за участі піонерсько-комсомольського активу. Вчителями суспільствознавства мали бути суто комуністи. Республіканська комуністична верхівка виявляла занепокоєння, що достатньо високий відсоток вчителів були безпартійними та здобули освіту «за попередніх часів». Наприклад, у резолюції на доповідь РВК про хід загальнообов'язкового навчання зазначено, що головною причиною незадовільного рівня забезпеченості шкіл обладнанням і невисокого рівня показників навчання учнів тоталітарний режим називав низький відсоток комунізованих вчителів: зі 155 педагогів лише четверо були членами партії³. Під недостатнім рівнем знань учнів мали на увазі необізнаність дітей у політичних питаннях. Наприклад, у Кам'янець-Подільському районі дітей, яких записали до складу юних піонерів, учителі не примушували звітувати та заслуховувати шість «історичних порад Сталіна»⁴. У Козятинському районі Вінницької області в 1932 р. працювало 56 шкіл, 403 вчителі, з яких лише вісім члени партії та один комсомолец (останнього призначили директором, щоб убезпечити від призову до армії).

Нове покоління педагогів – комсомольці та члени партії – часто не лише не отримали відповідної освіти, а й мали дискредитаційні епізоди у власних біографіях. У протоколах ДПУ неодноразово фігурували справи щодо побиття учнів, пияцтва директорів шкіл та педагогів, які були партійними тощо⁵. Учителі-комсомольці у Вінницькій області під час уроків шмагали учнів. Їх зняли з роботи, але комсомольський актив звинуватив учнів і батьків «у терористичних актах та кулацьких вилазках»⁶. Каральні вирoki педагогам-партійцям або комсомольцям виносилися вкрай рідко, зазвичай обмежувалися доганами. Пояснювалося це тим, що комуністичне керівництво не бажало скорочувати штати вчителів, які були комсомольцями, кандидатами або членами КП(б)У.

Учителями часто ставали «випадкові» люди, які проходили короткотермінові (до 3 тижнів) педагогічні курси, а потім одразу ж направлялися на роботу. В кращих випадках до роботи в закладах освіти призначалися студенти педагогічних закладів, які ані досвіду роботи не мали, ані належної практики. Зокрема, студентка Григорович, призначена очільницею дитячого будинку на Харківщині, не маючи досвіду, не здогадалася провести інвентаризацію продуктів, що стало причиною безсовісного розкрадання харчів, призначених для годування дітей, персоналом кухні. Коли настав час сесії, Григорович взагалі зникла на три тижні, не попередивши нікого із вчителів, що паралізувало навчально-виховний процес у закладі⁷. Директор Харківського притулку Пастернак регулярно бив дітей⁸, а вихователюк принижував та ображав, називаючи «сволотами». Зважаючи на те, що факти застосування Пастернаком сили обговорювалися на нараді секції народної освіти, то це був не одноразовий інцидент і в при-

² Ткаченко Б. *Під чорним тавром: документи, факти, спогади*. Лебедін: ВВ «Білий лебідь», редакції журналу «ЖЛ», 1993. С. 98–99.

³ Державний архів Хмельницької області (ДАХмО). Ф. П-12. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 152.

⁴ Там само. Арк. 175, 219.

⁵ ДАХмО. Ф. П-50. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 123–124.

⁶ Державний архів Вінницької області (ДАВіО). Ф.-П 136. Оп. 3. Спр. 212. Арк. 6.

⁷ Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1962. Оп. 1. Спр. 975. Арк. 14–16.

⁸ ДАХО. Ф. Р-408. Оп. 22. Спр. 612. Арк. 348.

тулку застосовувалося фізичне насилля. Зауважимо, що в радянській педагогічній практиці 1920–1930-х досить поширеним було явище рукоприкладства: биття дітей лінійкою по руках, ляпаси, образи. Той же А. Макаренко вважав за ідеал виховання органи НК (ЧК) – НКВС, що викликало обурення українських педагогів, зокрема Г. Ващенка, який із хвилюванням зауважував, що чекісти спочатку знищили батьків дітей, а потім виховували цих же дітей чекістськими методами, щоб вони (себто діти) стали катами власного народу. Перестороги Г. Ващенка були небезпідставними. Тут проявилася вся суперечливість комуністичної системи: з одного боку, влада отримала багатомільйонну спільноту дітей, яких сама ж і зробила сиротами, репресувавши або вбивши голодом їх батьків, з іншого – сталінська система не була здатна опанувати ситуацією і стала виморювати голодом цих же дітей, які апріорі могли стати покірним електоратом режиму. Призначення бездарних, але ідеологічно перевірених педагогів, вихователів, керівників дитячих закладів призводило до практикування чекістської педагогіки, яку влада гордо йменувала «совецькою». Отже, у школах УСРР у роки Голодомору діти піддавалися аб'юзу та булінгу, що впливало на їх психологічний стан, адже змучені голодом, налякані репресіями проти їх рідних, вони відчували цькування та приниження навіть від однолітків і вчителів. Педагогами в масовому порядку призначалися випадкові в педагогічному сенсі люди, але вони були відданими режиму або членами партії. Їм простіше й доступніше було не виховувати дітей, а застосовувати силу або здійснювати морально-психологічний тиск на них. Вони ніколи не цікавилися сутністю дитини, їм треба було вислужитися перед владою та упокорити підопічних. До дітей регулярно застосовувалося фізичне насильство. Інші типи насильства – гарасмент, булінг, аб'юз – проєктувалися на вихованців згідно з ідеолого-політичними шаблонами: під пресинг потрапляли діти неколгоспників, непіонери, члени родин розкуркулених і репресованих.

Найбільш отруєною була атмосфера в дитячих будинках та інтернатах. Вихованці сиротинців ставали заручниками режиму, який позбавив їх нормального родинного виховання, перетворив на сиріт або соціальних сиріт, репресувавши батьків. При цьому держава, переводячи дітей в інший соціальний статус, жорстко контролювала сферу індоктринації, у тому числі шляхом примусового вступу до лав піонерії. Повноцінного виховання, якісного навчання комуністична держава не здійснювала. Ставлення комуністів до справи забезпечення закладів дитячих будинків та інтернатів продуктами має риси чітко виражені риси геноциду. Тут очевидними є злочинна бездіяльність влади, бо в розпал Голодомору продовжували діяти норми постанови про виведення закладів з-під централізованого державного постачання від 1931 р. Офіційним поясненням такого кроку виступав той факт, що вихованці не належали до жодної категорії виробників (те, що більшість контингенту сиротинців становили неповнолітні діти, які апріорі не можуть залучатися до виробництва, до уваги влада не брала). Український дослідник професор В. Марочко виводить початок голодування та смертності від нього в дитячих притулках саме з кінця 1931 – початку 1923 рр. (Марочко В., 2003, с. 564). Уже тоді вичерпувалися наявні запаси продуктів, а хліба та борошна вони не отримували по кілька місяців⁹.

Діти, яким вдалося вижити в сиротинцях, примусово перевиховувались у дусі «нової радянської людини», що демонструє черговий геноцидний намір влади примусового переміщення дітей до іншої групи. Основним методом знущання над дітьми був голод, організований сталінським режимом. Голодні поневіряння сиріт і вживання ними у їжу сурогатів висвітлено в окремих наукових дослідженнях (Шугальова І., 2018; Шугальова І., 2019). 1932 р. кількість дітей у сиротинцях стрімко зростала. Причини були типові: діти розкуркулених чи (або) репресованих селян часто поповнювали лави безпритульних. Ситуація в притулках загострювалася голодом, відсутністю постачання продуктів і супутніх товарів, а також ставленням педагогічно-вихов-

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО України). Ф. 264. Оп. 1. Спр. 479. 204 арк.

ного складу закладів до вихованців. На початку 1932 р. в дитбудинку № 4 м. Слов'янська було побито дітей¹⁰. У дитячому притулку с. Любомирівка Запорізької області місцевий завгосп, вихователь і завідувач постійно били вихованців та знущалися над ними, саджаючи їх до погрібника, не даючи їм їжі по декілька днів. Садистська поведінка персоналу проявлялася і в тому, що з так званою виховною метою вони стріляли в дітей із дробовика (Романець Н., 2020, с. 521). Отже, застосування насилля щодо дітей ставало поширеним «методом виховання», на який майже не звертали уваги керівні педагогічні органи. Адже винуватці так і не понесли покарання. Зауважимо й на той факт, що насилля в стінах притулків застосовувалося досить регулярно й фактично виправдовувалося як важіль виховання.

Застосування насильства над дітьми впродовж 1920–1930-х рр. набувало системності і, як не парадоксально, підтримувалося місцевою владою. Так, на Вінниччині, після скарг керівниці патронату с. Красеньке Ситковецького району на те, що Міша Коваленко (13 р.) застелив своє ліжко чужим простиралом, Андрій Сухий (13 р.) побився з Палажкою Козулею, бо вона обзивалася, голова колгоспу Євгененко зібрав цих дітей, роздягнув їх, вивіз за межі колгоспу й нагнав геть. Діти, напитуючи в перехожих дорогу, дісталися залізничної станції (це 25 км від патронату) та хотіли їхати до Києва. Оскільки купити квитки вони не могли, але боялися, що провідники висадять їх з поїзда за безквитковий проїзд, то переночували біля станції на холоді. Зранку двоє втікачів повернулися до патронату, зупинившись біля недобудованої лазні, вони плакали, але жоден колгоспник, комуніст і комсомолец не зацікавилися, чому діти стоять на будмайданчику та плачуть. Хоча згодом проти голови колгоспу Євгененка й було відкрито кримінальну справу за знущання над дітьми, проте слідство просувалося вкрай повільно й гальмувалося місцевим районно-партійним комітетом. У підсумку Євгененка перевели до Харкова до вищої комуністичної сільськогосподарської школи ім. Артема¹¹.

Зневага та гидливість до дітей щоденно демонструвалися педагогами й вихователями сиротинців. Наприклад, у Личанському дитбудинку, розташованому в м. Миргород, хлопців і дівчат стригли під «нуль», одяг, у якому вони прибули, забирали та спалювали, а натомість видавали по ганчірці з двома мотузками, щоб діти завісили себе спереду. До вихованців ставились як до злочинців, бо їхні батьки були розкуркуленими селянами та значилися як «вороги народу». Територія закладу була огорожена колючим дротом, і діти стали в'язнями цього сиротинця, який був відомим навкруги як «дитячий концтабір». Діти Личанського притулку, як і багато інших їх однолітків, стали жертвами практики так званого сімейного заручництва. Отримавши клеймо «син / донька ворога народу», вони все життя несли цей моральний тягар. Їм могли відмовити у вступі до навчального закладу, прийомі на роботу або перебуванні в тому чи іншому великому місті. До речі, обмеження свободи пересування в СРСР набуло офіційного статусу внаслідок запровадження паспортної системи та прописки в грудні 1932 р. Селяни, їх діти та родини репресованих і розкуркулених відповідних документів не отримали, що унеможливило їм виїзд з голодуючих сіл до інших республік. Як довела практика, підліткам і молоді, чий батьки або рідні потрапили під розкуркулення та репресії, іноді вдавалося уникнути тоталітарного пресингу внаслідок нескладних маніпуляцій: вони або брали шлюб із наймитами чи бідняками й решту життя переховувалися під прізвиськом дружини чи чоловіка, або (здебільшого) за настановами голів колгоспів діти зрікалися своїх батьків і каялись у своєму «неправильному» походженні. З 1930 року районні газети майоріли постійними рубриками «Зрікаюся батьків». У такий спосіб влада застосовувала методи психологічного залякування: діти відмовлялися від рідних, від власного оточення, унаслідок страху бути репресованими вони добровільно зрікалися всього та всіх, що їх оточувало. Комуністична тактика «упокорення страхом» спрацювала: виснажені голодом, осиротілі та змучені діти вже не здатні були чинити опір владі й покірно піддалися процесу індоктринації.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 557. 292 арк. Арк. 20.

¹¹ ДАВіО. Ф. П-136. Оп. 6. Спр. 197. Арк. 147–149.

У низці дитячих будинків здійснювалася й гендерна наруга: хлопців за провини перевдягали в жіночий одяг, а дівчат – у чоловічий. Це вважалося найбільшою ганьбою з-поміж вихованців (Шугальова І., 2020, с. 21–42).

Ми звернули увагу ще на один малодосліджений аспект комуністичних злочинів, який в умовах Голодомору мав місце. Ідеться про сексуальні злочини в сиротинцях України. Прецедент відбувся в Ново-Миргородському, Ново-Архангельському та Голованівському районах Одеської (нині Кіровоградської) області. Відповідальні робітники місцевих РІКів встали на захист директора місцевого дитячого притулку та лікаря того ж закладу. Перший по суті займався сексуальною торгівлею 14–15-літніх дівчат. Хоча в секретному листі до Косіора, секретаря Одеського обкому КП(б)У Майорова, який доповідав про ці злочини, завуальював зґвалтування більш нейтральним висловом «примушував до статевого співмешкання», мерзотна сутність інциденту не змінюється. Щодо діяльності лікаря, то він займався приховуванням наслідків, здійснюючи аборти дівчатам, навіть на сьомому місяці вагітності¹².

Злочини сексуального характеру ретельно приховувалися самими учасниками (а часто і жертвами, яких залякували). Про описаний вище інцидент стало відомо завдяки новопризначеному голові контрольної комісії Ново-Архангельського та Ново-Миргородського районів Одеської (нині – Кіровоградської) області. Проте, як тільки «новенький» розпочав розслідування, представники місцевого компартійного угруповання (зазвичай функціонерів називають місцевою елітою, але в цьому випадку вживати цей вислів ми принципово відмовляємося) стали чинити надзвичайний опір і вимагали його зміщення. Детальне розслідування цієї справи ускладнюється внаслідок того, що факти злочинів сексуального насильства над дітьми не фіксувалися правоохоронними органами. Тут простежується черговий очевидний ланковий зв'язок активісти – комсомольці – партійці – міліція – групка містечкових чиновників: усі вони відчували себе феодалами у вотчині, хоча й ці терміни не були в пошані в комуністів 1930-х рр., але їх устремління до автаркії очевидні. Згідно з артикулами Карного кодексу УСРР 1927 р., сфера злочинів з розтління неповнолітніх належала до категорії «Злочини проти життя, здоров'я, волі та гідності особи» (окремого розділу в кодексі 1927 р. не було, на відміну від попереднього, опублікованого в 1922 р.). За статеві стосунки з особами, що не досягли статевої зрілості, розтління малолітніх, зґвалтування (статеві зносини із застосуванням фізичного або психічного насильства) передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі до восьми років (Джужа О., 2012, с. 29). Тут також є важливий момент. Ідеться не про віковий ценз жертви (повнолітня чи ні), а про так звану статеву зрілість, тобто готовність жінки до сексуальних контактів, її здатність народжувати та виховувати дитину. Отже, дівчата віком 14–15 років, навіть якщо й не чинили спротив сексуальним контактам, навряд чи відповідали поняттю статевої зрілості, а те, що їм робили аборти, якраз і підтверджує тезу про їх неготовність та незрілість до народження й виховання дітей.

З квітня 1931 р. по травень 1932 р. до реєстрів кримінальних злочинів по Зіновіївській міській контрольній комісії внесено 16 категорій злочинів, з-поміж яких значилися: порушення партійної етики (25 випадків, або 9 %), дезертирство з трудового фронту (14 випадків, або 5 %), пияцтво, порушення партійної дисципліни (42 випадки, або 15,3 % – найбільша кількість), темне минуле, карні злочини (4 випадки, або 1,4%), правий ухил на практиці, недбайливе та безгосподарне ставлення, відрив, механічне вибуття, антисемітизм, крадіжки, зв'язок із чужим елементом, перекручування класової лінії під час хлібозаготівлі та посівної кампанії, відмова працювати на хлібозаготівлях, затиск критики та самокритики, самопостачання¹³. Тобто офіційно такого злочину, як «примус до співмешкання, не існувало. На факти брутального

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5388. Арк. 4.

¹³ *Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині мовою архівних документів* / авт.-упоряд. О. Житков. Кіровоград, 2008. С. 126–130.

гвалтування неповнолітніх не звертали увагу ані органи соціального захисту, ані освітні установи¹⁴. Представник СПОНУ Гінзбург, завідувач облнаросвіти Внуков, аналізуючи діяльність притулків Одеської області в 1934 р. (це був звіт за попередні роки), звертали увагу лише на загальні умови діяльності 67 інтернатів, як новостворених, так давно діючих. Зокрема, мимохідь зазначалися випадки розбазарювання окремими керівниками притулків продуктів, але ця інформація подавалася поверхово, а основна увага інспектора Гінзбурга та завідувача Внукова спрямовувалася на підкреслення досягнень та успіхів. Це при тому, що якраз саме Гінзбург і Внуков мали проінспектувати і притулки Ново-Миргородського й Ново-Архангельського районів. Судячи з їх звіту, ніяких порушень вони не виявили. Отже, змучені голодом та згвалтовані дівчата перебували у стані надзвичайного стресу. По-перше, якщо вони опинились у притулку, значить, вони були сиротами або бездоглядними, отже, складна життєва ситуація, коли дівчата втратили батьків та були позбавлені родинного виховання, часто на них чіпляли клеймо «діти ворогів народу». Дослідниця Д. Нейджел, зауважувала, що чоловіки часто сприймали жінок із так званого ворожого табору (у нашому випадку – жінок із тавром «ворог народу») як об'єкт гвалтування (Нейджел Дж., 2003, с. 197). Тому шукати захисту дівчатам із сиротинців було ніде та ні в кого. Органи юстиції в тоталітарній державі ніколи не ставали на захист жертви, родичів якої звинувачували в державній зраді (або націоналізмі, опортунізмі та інших надуманих режимом статтях).

По-друге, голодне існування й злиденність сиротинців у роки Голодомору, можливо, змушували дівчат погоджуватися на сексуальні контакти. Вони могли віддаватися за їжу або за примарні обіцянки, що їх заберуть із притулку та забезпечать хлібом і одягом.

По-третє – сексуальне насилля, аборти та подальші залякування, призводили до страху й моральних страждань, під важелем яких вони жили.

Пройшовши крізь такі горнила тортур, молоді жінки вже не завжди могли подолати вплив травматичного дитячого досвіду в дорослому житті. Посттравматичний стресовий досвід переслідував багатьох із них протягом усього життя. Стратегія «забути і жити далі» не була дієвою, оскільки пережитий досвід ставав основою емоційних і фізичних розладів у подальшому житті. Сучасна німецька психологиня А. Ассман вважає, що між власне досвідом травми та його вербалізацією є диспропорція, оскільки слова не здатні передавати всю повноту почуттів, що переживали жертви. Проаналізувавши історію жертви концтаборів, Рут Клюгер, яка написала спомини й описала найбільші свої страждання – насилля над її матір'ю, зауваживши, що слова не здатні висвітлити весь жах і сум, пережиті нею, А. Ассман дійшла висновку, що вербальна форма передачі почуттів занадто амбівалентна і слово може мати як терапевтичний ефект, так і бути порожньою лузгою страху (Ассман А., 2012, с. 276–277). Історик Д. Ла Капра вважає, що ефективним способом подолання травматичного досвіду минулого виступає переосмислення, врахування багатьох аспектів і виформовування основних засад колективної пам'яті (La Capra D., 2001, р. 22–24).

Отже, у роки Голодомору-геноциду насильство над дітьми було неспростовним фактом. Більшість дітей, яким вдалося вижити під час Голодомору, пройшли крізь горнило фізичного й морального насильства та пресингу. У радянських закладах соціального виховання фіксувалася чітка градація дітей за ідеологічними критеріями: піонери знущалися над дітьми неколгоспників, цькуючи й ображаючи їх; педагоги-партійці вдавалися до порушень етики та моралі, принижуючи та навіть шмагаючи учнів. Іноді випадки застосування фізичної сили до дітей ставали настільки регулярними, що привертали увагу районних та обласних керівників освітянською справою. Проте відмітимо красномовний факт: за умов належності представників виховного та педагогічного складу закладів соціального виховання до партійно-комсомольського складу КП(б)У їм вдавалося уникати серйозних покарань за знущання над дітьми;

¹⁴ *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область* / гол. ред. кол. Т. Т. Дмитренко. Кіровоград, 2008. С. 862–864.

зазвичай вище керівництво обмежувалося доганою або переведенням на роботу до іншого закладу. Характеризуючи типи насильства, що відбувалися в радянських закладах соціального виховання, ми навели лише окремі прецеденти булінгу, аб'юзу, фізичного, гендерного й сексуального насилля. Проте факти знущання над дітьми, випадки фізичного та психологічного насилля, пресингу ставали буденними моделями поведінки педагогічного-виховного складу закладів. Ба більше, вони трансформувалися у сталу практику, яка вкорінилася в радянській системі виховання. Згодом це призвело до формування у дітей, які виховувалися в комуністичних сиротинцях, комплексу проблем, що поєднував постгеноцидний синдром, міжпоколінну травму, деструктивно-конформістську модель поведінки особистості в соціумі. Усе це в підсумку унеможливило гармонійний розвиток дітей, а отже, вплинуло на ментальне здоров'я нації.

Список літератури

1. Ассман А., 2012. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр.
2. Бабенко О. (кер. авт. колективу), 2008. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД».
3. Вронська Т., 2013. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). Київ: Темпора.
4. Даллас Є., 2011. ...Не вмирає душа наша. Доля сироти українського голодомору. Київ: Світ успіху.
5. Джу́жа О. (ред.), 2012. Кримінальна відповідальність за зґвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом. Ужгород: ТОВ «ІВА».
6. Єрмоленко В., 2022. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі ХІХ–ХХІ століть. Київ: Дух і літера.
7. Кісь О., 2010. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС». 171–191.
8. Малько В. (ред.), 2019. Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці: матеріали Другого симпозиуму з нагоди 85-х роковин Голодомору-геноциду. 5 жовтня 2018 р. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019.
9. Маркова С., 2021, Шугальова І. Коли той світанок настане? Проєкти «світлого майбутнього» і «щасливого дитинства» від комуністичних творців Голодомору. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А.
10. Марочко В., 2003. Діти – найчисленніші жертви голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наукова думка. 562–567.
11. Марочко В., 2018. Жертви Голодомору. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дрогобич: Коло. С. 139–140.
12. Мейс Дж., 2003. Ваші мертві вибрали мене. День, 12 лютого.
13. Нейджел Дж, 2003. Маскулінність і націоналізм: гендер і сексуальність у творенні націй. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. Львів: ВНТЛ Класика. 182–204.
14. Огієнко В., 2024. Голодомор: історія неусвідомленої травми. Київ: Віхолі.
15. Рева І., 2019. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ: К.І.С.
16. Романець Н., (упоряд.), 2020. Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області: масштаби, наслідки. Дніпро.
17. Черкаська Г., 2018. Антон Макаренко. UA. History. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://uahistory.com/topics/events/8066> (дата звернення: 10.12.2024).
18. Шугальова І., 2022. «Дитячий концтабір»: Миргородський сиротинець у роки Голодомор. *Інтердисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25 листопада 2021 р.)*. Київ: Національний музей Голодомору-геноциду; Інститут дослідження Голодомору. 215–222.
19. Шугальова І., 2016. Запорізький будинок немовляти: конвеєр смерті в центрі індустріального міста. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 46. Запоріжжя. 152–160.
20. Шугальова І., 2020. Народна пам'ять vs архівні документи на прикладі діяльності дитячого будинку м. Ногайськ Запорізької області. *Zaporozhzhian Revue*. Вип. 54. Запоріжжя. С. 21–42.

21. Шугальова І., 2019, Молдавський Р. Заклади державного піклування над дітьми напередодні та в роки Голодомору 1932–1933. Запоріжжя: Інтер-М.
22. Шугальова І., 2018, Молдавський Р. «Цвіти життя на асфальті»: діти в закладах опіки в роки Голодомору 1932–1933. *Електронний історичний журнал Scriptorium nostrum*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/index> (дата звернення: 15.11.2024).
23. La Capra D., 2001. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 248 p.
24. Turchenko F., 2018, Shugalyova I. Child mortality in Zaporizhzhia during the Holodomor 1932–1933. *Proceedings of the international working conference «Genocide-Holodomor 1932–1933: The losses of the Ukrainian nation» (October 4, Kyiv 2016)*. Kyiv: National museum Holodomor Victims Memorial. 59–61.

Inna Shugalyova

VIOLENCE AGAINST CHILDREN IN SOCIAL EDUCATION INSTITUTIONS OF THE USSR DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933

The article analyses the precedents of violence against children committed by education workers during the Holodomor of 1932–1933. The famine was the total violence organized by the Stalinist regime. At the same time, physical violence, abuse, bullying, and harassment were used in soviet educational institutions along with the famine.

The purpose of the article is to identify and characterize the types of violence that, along with the famine, were practiced by employees of state social education institutions of the USSR against children during the Holodomor-genocide.

Conclusions. During the Holodomor-genocide, violence against children became an undeniable fact. Most of the children who managed to survive the Holodomor experienced physical and moral violence and pressure. In soviet social education institutions, a clear gradation of children was recorded according to ideological criteria: pioneers abused children of non-collective farmers, harassing and insulting them; party teachers resorted to violations of ethics and morality, humiliating and even whipping students. Sometimes cases of using physical force on children became so regular that they attracted the attention of district and regional leaders of educational affairs. However, we note an eloquent fact: provided that representatives of the educational and pedagogical staff of social education institutions belonged to the party-komsomol structure of the communist party, they managed to avoid serious punishments for abusing children; usually, the higher management limited itself to a reprimand or transfer to work in another institution. Characterizing the types of violence that occurred in soviet institutions of social education, we have cited only individual precedents of bullying, abuse, physical, gender and sexual violence. However, the facts of bullying of children, cases of physical and psychological violence, pressure became everyday models of behavior of the pedagogical and educational staff of institutions. Moreover, they transformed into a stable practice that took root in the Soviet education system. Over time, this led to the formation of a complex of problems in children raised in communist orphanages, which combined post-genocide syndrome, intergenerational trauma, destructive-conformist model of individual behavior in society. All this ultimately made it impossible for children to develop harmoniously, and, accordingly, affected the mental health of the nation.

Key words: *Holodomor-genocide, children, violence, bullying, pressure.*

References

1. Assman A., 2012. *Prostory spohadu. Formy ta transformatsiyi kulturnoyi pamyati* [Spaces of Memory. Forms and Transformations of Cultural Memory]. Kyiv: Nika-Tsentr. (In Ukraine).
2. Babenko O. (ed.), 2008. *Natsionalna knyha pamyati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini. Kirovohradska oblast* [National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Kirovohrad region]. Kirovohrad: TOV “Imeks LTD”. (In Ukraine).
3. Vronska T., 2013. *Upokorennya strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalniy praktytsi radyanskoyi vlady (1917–1953 rr.)* [Subjugation by Fear: Family Hostage in the Punitive Practice of the Soviet Government (1917–1953)]. Kyiv: Tempora. (In Ukraine).
4. Dallas Ye., 2011. *...Ne vmyraye dusha nasha. Dolya syroty ukrayinskoho holodomoru* [...Our Soul Does Not Die. The Fate of the Orphan of the Ukrainian Holodomor]. Kyiv: Svit uspihu. (In Ukraine).

5. Dzhuzha O. (ed.), 2012. *Kryminalna vidpovidalnist za zgvaltvannya ta nasylnytske zadovolennya statevoyi prystrasti nepryrodnyim sposobom* [Criminal liability for rape and violent satisfaction of sexual passion by unnatural means]. Uzhhorod: TOV "IVA". (In Ukraine).
6. Yermolenko V., 2022. *Plynni ideolohiyi. Ideyi ta polityka v Yevropi XIX–XXI stolit* [Fluid ideologies. Ideas and politics in Europe of the 19th – 21st centuries]. Kyiv: Dukh i litera. (In Ukraine).
7. Kis' O., 2010. Kolektyvna pamyat ta istorychna travma: teoretychni refleksiyyi na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor [Collective memory and historical trauma: theoretical reflections on the background of women's memories of the Holodomor]. *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriya yak teoriya, metod ta dzherelo*. Kharkiv: PP "TORHSIN PLYUS". 171–191. (In Ukraine).
8. Malko V. (ed.), 2019. *Zhinky ta Holodomor-henotsyd: zhertvy, ochevydytsi, pryzvidnytsi: materialy Druhoho sympoziumu z nahody 85-kh rokivyn Holodomoru-henotsydu. 5 zhovtnya 2018 r.* [Women and the Holodomor-genocide: victims, eyewitnesses, instigators: materials of the Second Symposium on the occasion of the 85th anniversary of the Holodomor-genocide. October 5, 2018]. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyevo-Mohylyanska akademiya". (In Ukraine).
9. Markova S., 2021. Shuhalyova I. Koly toy svitanok nastane? Proyekty "svitloho maybutnoho" i "shchaslyvoho dytynstva" vid komunistychnykh tvortsiv Holodomoru [When will that dawn come? Projects of a "bright future" and a "happy childhood" from the communist creators of the Holodomor]. Khmelnytskyi: FOP Tsyupak A. A. (In Ukraine).
10. Marochko V., 2003. Dity – naychyslennishi zhertvy holodomoru [Children are the most numerous victims of the Holodomor]. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukrayini: prychny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka. 562–567. (In Ukraine).
11. Marochko V., (ed.), 2018. Zhertvy Holodomoru [Victims of the Holodomor]. *Entsyklopediya Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini*. Drohobych: Kolo. 139–140. (In Ukraine).
12. Meys Dzh., 2003. Vashi mertvi vybraly mene [Your Dead Chose Me]. *Den*, 12 lyutoho. (In Ukraine).
13. Neydzhel Dzh., 2003. Maskulinnist i natsionalizm: gender i seksualnist u tvorenni natsiy [Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Creation of Nations]. *Gendernyi pidkhid: istoriya, kultura, suspilstvo*. Lviv: VNTL Klasyka. 182–204. (In Ukraine).
14. Ohiyenko V., 2024. *Holodomor: istoriya neusvidomlenoyi travmy* [Holodomor: History of Unconscious Trauma]. Kyiv: Vikholi. (In Ukraine).
15. Reva I., 2019. *Po toy bik sebe: sotsialno-psykholohichni ta kulturni naslidky Holodomoru i stalin-skykh represiy* [Beyond myself: socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalinist repressions]. Kyiv: K.I.S. (In Ukraine).
16. Romanets N. (ed.), 2020. *Holodomor-henotsyd 1932–1933 rr. u Dnipropetrovskiy oblasti: masshtaby, naslidky* [The Holodomor-genocide of 1932–1933 in the Dnipropetrovsk region: scale, consequences]. Dnipro. (In Ukraine).
17. Cherkaska H., 2018. Anton Makarenko. [Anton Makarenko]. *UA.History*. [Online]: Available from: <https://uahistory.com/topics/events/8066>. [Accessed: 10.12.2024]. (In Ukraine).
18. Shuhalyova I., 2022. "Dytyachyi kontstabil": Myrhorodskiy syrotynets u roky Holodomor ["Children's concentration camp": Myrhorod orphanage during the Holodomor]. *Interdystyplinarni pidkhody u doslidzhenni Holodomoru-henotsydu: materialy V Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Kyiv, 25 lystopada 2021 r.)*. Kyiv: Natsionalnyi muzei Holodomoru-henotsydu; Instytut doslidzhennya Holodomoru. 215–222. (In Ukraine).
19. Shuhalyova I., 2016. Zaporizkyi budynok nemovlyaty: konveyer smerti v tsentri industrialnoho mista [Zaporizhzhia Baby House: A Conveyor of Death in the Center of an Industrial City]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 46. Zaporizhzhya. 152–160. (In Ukraine).
20. Shuhalyova I., 2020. Narodna pamyat vs arkhivni dokumenty na prykladi diyalnosti dytyachoho budynku m. Nohaysk Zaporizkoyi oblasti [Folk memory vs. archival documents on the example of the activities of the orphanage in Nogaysk, Zaporizhzhia region]. *Zaporozhzhian Revue*. Vyp. 54. Zaporizhzhya. 21–42. (In Ukraine).
21. Shuhalyova I., 2019. Moldavskiy R. *Zaklady derzhavnoho pikluvannya nad ditmy naperedodni ta v roky Holodomoru 1932–1933* [State care institutions for children on the eve and during the Holodomor of 1932–1933]. Zaporizhzhya: Inter-M. (In Ukraine).
22. Shuhalyova I., 2018. Moldavskiy R. "Tsvety zhyzny na asfalte": dity v zakladakh opiky v roky Holodomoru 1932–1933 ["Flowers of life on the asphalt": children in foster care during the Holodomor of 1932–1933]. *Elektronnyi istorychnyi zhurnal Scriptorium nostrum*. [Online]: Available from: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/index>. [Accessed: 15.11.2024]. (In Ukraine).

-
23. La Capra D., 2001. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 248 p. (In English).
24. Turchenko F., 2018. Shugalyova I. Child mortality in Zaporizhzhia during the Holodomor 1932–1933. *Proceedings of the international working conference “Genocide-Holodomor 1932–1933: The losses of the Ukrainian nation” (October 4, Kyiv 2016)*. Kyiv: National museum Holodomor Victims Memorial. 59–61. (In English).